

Оксана Зорич

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ ЯК СУБ'ЄКТИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: КРИЗА ЧИ ВІДРОДЖЕННЯ?

Стаття присвячена еволюції політичних механізмів впливу та трансформацій громадянської ідентичності у фокусі громадських організацій. Визначено, що на тлі зростання кількісних показників діяльність великої кількості громадських організацій значною мірою лишається політизованою та спрямованою на культивування подвійної – не тільки української, але (і передовсім) російської ідентичності, що призводить до процесів соціальної, політичної, культурної деградації та ускладнення самоідентифікації українців як самобутнього народу.

Ключові слова: громадські організації, громадянська ідентичність, політизація етнічності.

Oksana Zorych. Ukrainian public organizations as a subject of forming of civic identity: crisis or revival? *The article represents the evolution of political mechanisms of influence and transformations of civic identity in focus of public organizations. The paper defines that on a background of quantitative indexes growth, the activity of plenty of public organizations remains politically loaded and directed on cultivation of double – not only the Ukrainian, but (and foremost) Russian identity which results in the processes of social, political,*

cultural degradation and complication of self-identification of Ukrainians as original people.

Key words: *public organizations, civic identity, politicization of ethnicity.*

Громадянська ідентичність, незважаючи на велику кількість праць, присвячених аналізу цього явища, на сьогодні є малодослідженим феноменом політичного життя. Багатоманіття емпіричних форм утвердження громадянської ідентичності продукує необхідність деталізованої аналітичної роботи щодо уточнення та специфікації форм та особливостей самоідентифікації індивідів та груп через різноманітні моделі політичної участі у суспільних процесах, вироблення специфічних інструментів соціального активізму.

Громадянська ідентичність формується за посередництва суспільних агентів, одним із найбільш значущих з яких є громадські організації. Саме вони утворюють соціальну мережу узгодження інтересів між індивідами та владними інститутами, розвивають спільну мотивацію та комунікативне середовище для суспільного розвитку на основі політичного самовизначення індивідів і спільноти в цілому. Понад те, громадські організації мають потужний потенціал акумулювання людського ресурсу, генерування основних напрямів громадянської участі, формування ціннісних маркерів особистості та способів її діяльній репрезентації у соціальному полі. Ці фактори сприяють значну увагу та прагнення до підконтрольності громадських організацій з боку різноманітних політичних сил.

Прецеденти непрямого, завуальованого впливу на свідомість громадян від імені «ідеологічно незалежних» організацій громадського сектору відкривають безліч можливостей для політичних спекуляцій довкола тем національної історії, культурної традиції, територіальної цілісності та перспектив розвитку суспільства. Саме тому громадські організації перманентно перебувають у центрі уваги політичних сил та часто здійснюють свою роботу під тиском значної інструменталізації, коли від їх імені висловлюється «суспільна думка» з того чи іншого питання, розставляються ті чи інші акценти у політичній риторичі, визначаються «свої» та «чужі»

в ментальних орієнтирах особистості, виокремлюється «історична правда» та «історичні наклепи», розрізняються «ідоли» та «ідеали» у колективному «я» народу.

Громадянська ідентичність, що формується за посередництва громадських організацій, виявляє себе у двох провідних формах взаємодії із політичним режимом: перша – це лояльна (легітимізуюча), а друга – критична (протестна) форма, що спрямована на зміну політичної влади, яка не відповідає громадянським цінностям. З моменту набуття незалежності у 1991 р. українські громадські організації активізували свою роботу як у першій, так і в другій формах. При цьому до публічної риторики були залучені ті архетипи та культурні коди, які мали значний потенціал для трансформацій громадянської ідентичності, переорієнтування ціннісних преференцій – як на локальному, так і на глобальному рівнях. Таким способом громадські організації почали поступово змінювати свої диспозиції у соціальному полі, виходячи з маргінесів на авансцену політичного життя.

Утвердження громадянської ідентичності на тлі цих процесів ускладнювалося тим, що з плином часу кількість громадських організацій невпинно збільшувалася. Так, якщо у 1991 р. в Україні діяло близько 300 організацій, у 1992 р. – 1356, у 1993 – 3257, у 1996 р. понад 12000, в 2000 р. – понад 27000 [1, с.394]. За даними Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України станом на 1 вересня 2014 р. [2], без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, в Україні нараховувалося 74260 громадських організацій (включно з міжнародними, всеукраїнськими, місцевими організаціями, їх осередками, філіями та відокремленими структурними підрозділами). Проте, незважаючи на кількісну складову, як справедливо зазначала М. Кармазіна, «громадські організації нині є тим інститутом, який, на жаль, не викликає довіри» [3]. Зважаючи на це, доречно визначити, якими були політичні механізми, що спричинили до девальвації цінності громадських організацій в очах суспільства та з'ясувати основні інструменти, що були використані громадськими організаціями в контексті утвердження (чи нівелювання) громадянської ідентичності в Україні.

Однією із провідних тенденцій становлення громадянської ідентичності у фокусі громадських організацій стала мімікрія – уподібнення (чи навіть єднання) українців та сусіднього російського народу у численних риторичних практиках. Поширення проросійських настроїв в Україні було прямо пропорційним до кількісного зростання громадських організацій, що виступали на захист російського мовно-культурного середовища. Якщо у 1995 р. в Україні функціонували одне Всеукраїнське та двадцять чотири регіональних національно-культурних російських товариства [4, с.36], то за неповних десять років, станом на кінець серпня 2014 р., в Україні діяло вже близько 80 проросійських громадських організацій, офіційно зареєстрованих Міністерством юстиції України. Серед них, зокрема, Українське товариство російської культури «Русь» (1992 р.), Всеукраїнська громадська організація «Руська Рада України» (1999 р.), Всеукраїнська громадська організація «РУСЬКИЙ РУХ УКРАЇНИ» (1999 р.), Громадська організація «Російська община України» (2000 р.), Всеукраїнська громадська організація «Росіяни України» (2005 р.), Громадська організація «Фонд «Руські збори» (2009 р.) тощо [5]. Ці та інші проросійські структури переважно позиціонують себе як організації «соотечественников», не вдаючись до аналізу самого поняття Вітчизни, систематично апелюючи у своїй роботі до теми мовної та культурної єдності російськомовних українців та етнічних росіян. Як зазначав Р. Кириченко, провідне завдання цих організацій – «створення видимості масового проросійського руху (що спочатку маскується під виглядом руху за захист російської мови). Крім того, вони виконують й ідеологічну роботу: поширюють проросійську агітацію, борються за російську культурну гегемонію в Україні» [6]. Ключовою передумовою появи цих організацій у післяперебудовчий період в Україні стала зміна панівного статусу росіян у політичному та культурному просторі: фактично з домінуючої більшості, привілейованої, «титальної» нації, що була «першою серед рівних», вони перетворилися на меншину у новоствореній українській державі. Сприйняття українців як вторинного етносу, нездатного на самостійні політичні дії, втратило свої логічні та історико-політичні підстави. Росіяни, що мешкали на території України, зіштовхнулися із реаліями, які О. Майборода кваліфікував як «випадок само-

організації групи в умовах зміни її політичного статусу, коли група-представник панівної більшості наддержави перетворюється на етнічну меншину в новоутвореній національній державі» [7, с.4].

Ця обставина спричинила сплеск громадської активності проросійських громадських організацій із культурно-просвітницькою місією, яка не викликала жодного негативного сприйняття у суспільстві та вищих ешелонах влади. Навіть навпаки – Українське товариство російської культури «Русь» (1992 р.), серед статутних завдань якого зазначено збереження, розвиток, пропаганду російської культури, отримувало, як свідчить Л. Лойко, значну допомогу від тодішніх керівників ЦК КПУ, «очевидно, для протиставлення його Народному Руху України» [8, с.225]. За «культурництвом» проросійських організацій часто-густо приховувались ідеї, що виходили за контекст просвітництва, відверто підривали основи конституційного ладу в державі, сприяючи тим самим «розмиванню» кордонів громадянської ідентичності народу України. Так, наприклад, у 2004 р. голова «Руського товариства Криму» А. Лось ініціював збір підписів за референдум щодо перейменування АРК у «Руську Автономну Республіку Таврида» та страту ініціаторів Біловезької угоди [9]. Основними темами, що ставилися на порядок денний громадського дискурсу проросійськими організаціями, були: конституційне закріплення російської мови як державної, запровадження подвійного громадянства, спільний інформаційний простір Росії та України, збереження російськомовної освіти. Ці та інші гасла були об'єднані спільною ідеєю – порятунку росіян та російськомовного населення, що зазнало утисків у незалежній Україні. Фактично мало місце імплементація на організаційному рівні феномену політизації етнічності, тобто, як стверджував В. Котигоренко, «набуття етнічною спільнотою політичної свідомості та її мобілізації для досягнення певних цілей політичного характеру, виходу на арену політичного життя і боротьби за реальну участь у прийнятті політичних рішень та контролі за їх виконанням» [10, с.597].

При цьому базовим принципом ведення громадської роботи була своєрідна боротьба за визнання росіян державотворчою нацією, а не міноритарним етносом в Україні. Громадські організації російського спрямування взяли на озброєння тезу, що ця боротьба за домінування – це насамперед боротьба понятійна, тож хто виграє битву за усталення стереотипів, громадянських орієнтирів,

ціннісних настанов українського народу, врешті-решт, контролюватиме колективне «я», свідомість громадян, матиме доступ до решти ресурсів – земельних, виробничих, фінансових, політичних тощо. Один із adeptів такого підходу, активіст громадської організації «СОЮЗ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ» (на сайті Державної реєстраційної служби Міністерства юстиції України має реєстрацію, без уточнення року заснування) Є. Чернишев, зазначав, що понятійний апарат – це зброя масової світоглядної поразки. Саме в цьому напрямі була розгорнута пропагандистська робота переважної більшості проросійських громадських організацій, що розпочали свою понятійну війну за Україну. Логіка інтелектуального наступу, спрямованого на спростування громадянської ідентичності у інтерпретації Є. Чернишева, була такою: по-перше, саме поняття «українці» є омонімом, тобто тим словом, що має різні значення, тож варто розрізнити юридичний, етнічний та політичний зміст терміна «українець»; по-друге, на підставі юридичного факту проголошення незалежності України був здійснений так званий «помилковий» «філологічний прийом», коли громадяни України були визнані українцями, із самотньою культурою, мовою, історією; по-третє, це створило «уявну» політичну націю українців, якої насправді не існує [11]. Симптоматичним є також те, наскільки послідовно в українофобській риторичі вживалося словосполучення «на Україні» серед широкого кола громадських активістів, суспільно-політичних діячів, представників російськомовних ЗМІ. Цей промовистий приклад неграмотності було виправдано сумнівними ідеологічними поясненнями. Так, Є. Чернишев заявляв, що «Україна етимологічно позначає окраїну, тобто землю, а не окрему державу», тож прийменник «в Україні» є протиприродним, оскільки «фіксує Україну як окрему від Росії державу...» [11]. Таким чином пояснювалася висока цивілізаторська місія Росії серед «темного» українського народу.

Поступово інструменти, що були застосовані для політизації роботи громадських організацій та розмивання кордонів громадянської ідентичності, ускладнювалися та множилися. Крім риторично-пропагандистських, до них були долучені інституційні та посадові (лобіювання на посади очільників громадських організацій осіб, лояльних до ідей культурної асиміляції українців). Так, громадські організації, які виступали симпатиками Росії, активно

брали участь у формуванні політичних партій російського спрямування в незалежній Україні. У 1991 – 1992 рр. донецьке відділення Українського товариства російської культури «Русь» було активним учасником створення Слов'янської партії [12, с.65], а її регіональним відділенням став КОНГРЕС РУСЬКИХ ОБЩИН КРИМУ. РУСЬКИЙ РУХ УКРАЇНИ виступав за формування політичної партії «За Русь єдину» (2001–2002 рр.), що, у свою чергу, стала фундаментом «Руського блоку» (з 2002 р.). При цьому керівні посади в цих організаціях обіймали не прості громадські активісти, а діячі із солідним політичним реноме, які мали досвід ідеологічної роботи у формуванні колективних цінностей та орієнтацій населення. Так, КОНГРЕС РУСЬКИХ ОБЩИН КРИМУ очолював депутат Верховної Ради автономії, колишній кандидат на посаду кримського президента С. Шувайников. А колишній лідер Російської общини Криму С. Цеков – член Всесвітньої координаційної ради російських співвітчизників (2007 – 2014 рр.) плідно поєднував адміністративну роботу в громадському секторі із партійною розбудовою: у 2003 – 2005 рр. він обіймав посаду заступника Голови партії «Руський блок», а з 2010 р. був заступником Голови партії «Руська єдність». С. Цеков активно пропагував ідеї надання українській і російській мовам рівного конституційного статусу, пріоритетного розвитку стратегічного партнерства України з учасниками Єдиного економічного простору з перспективою підписання нового Союзного договору; переходу України до федеративної форми державного устрою [13].

Прагнення до асиміляції українського народу поступово набувало форм переорієнтації знаково-символічного простору суспільного буття. Так, громадська організація «Російська община Криму» (1994 р.) регулярно відзначала День входження Криму до складу Росії (1783 р.), а КОНГРЕС РУСЬКИХ ОБЩИН КРИМУ на власному Інтернет-сайті пропагував гасло «Крим – колыска російського Православ'я та символ повноцінності Росії!» [14]. Всеукраїнське національне культурно-просвітницьке товариство «Руські збори» виступало із гаслом: «Не вместо, а вместе!», а Житомирська обласна громадська організація «Руська співдружність» (2004 р.) пропонувала такий календар суспільно важливих свят: 8 січня – День возз'єднання Русі (Переяславська рада),

12 червня – День Росії, 4 листопада – День народної єдності, 21 лютого – Міжнародний день рідної мови, рідної російської мови, 13 травня – День Чорноморського Флоту Росії, 22 серпня – День Державного прапора Російської Федерації тощо [15]. Разом із тим, на сайті організації не зазначено жодного загальноукраїнського свята, весь «червоний» календар сформований з дат, знакових для Росії та історичної пам'яті її громадян. Така позиція відвертого ігнорування українського календаря свят знаходила своє пояснення у розрізненні проросійськими громадськими активістами понять «свято» та «вихідний день». Так, наприклад, голова «Російської общини України» К. Шууров коментував День Незалежності України: «Це скоріше загальний вихідний, у який працюють всі базари та практично всі служби побутового обслуговування. Тобто народ живе звичайним життям та використовує цей вільний день абсолютно на свій розсуд» [16].

Непоодинокими були прецеденти утворення так званих «багатостаночних» громадських організацій. Прикладом такого суспільно-політичного проекту є ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ «ОПЛОТ», що була створена у Харкові у 2010 р. під керівництвом Є. Жиліна. Ця організація має суміжні дочірні утворення – благодійний фонд «Оплот», юридичну компанію «Оплот», аудиторську компанію «Оплот-аудит», інформаційне агентство «Оплот-Інфо» тощо. Основні ідеологічні напрями роботи громадської організації «Оплот» спрямовані на унеможливлення героїзації воїнів ОУН – УПА, звеличення історичних перемог радянської армії. Зазначені ідейні основи роботи громадської організації «Оплот» та інших їй подібних утворень демонструють технологію симуляції історії та фальшування політичного змісту демократії як способу формування громадянської ідентичності, дискредитації локальних спільнот в очах один одного та провокування громадянського протистояння на основі ідеологічних кліше зовнішньополітичного вибору українців – або Росія, або Європа. У найбільш кристалізованій формі стратегію ідентифікаційного розколу, яка була застосована російськими політтехнологами в Україні, сформулював О. Дугін: «Україна являє собою суспільство із подвійною ідентичністю. Ми бачимо в ній православну східнослов'янську країну із тими ж самими історичними коренями, що і у великоросів та білорусів...

[вона] сьогодні складається з двох ідентичностей, двох народів. Западнеське ядро усвідомлює себе частиною Європи. Східні та південні області відносять себе до русько-євразійської цивілізації... Кордон між цивілізаціями, у випадку України, не збігається із державними кордонами, а ділить цю країну на дві майже рівні частини, що пролягають приблизно по Дніпру... Тож є дві України, а не одна, і при цьому геополітичні вектори у них прямо протилежні» [17]. Таким чином в українському суспільстві за посередництва громадських організацій та діячів укорінювались ідеї автономізації та незалежності окремих регіонів країни. Для частини суспільства примордіальними залишалися локальні ідентифікації, а базовою референтною групою стали не всеукраїнські громадські організації, а регіональні громадські об'єднання, які спекулювали на темі етнонаціональних, а не державно-громадянських спільностей, проводили нищівну для української громадянської ідентичності інформаційну політику, спрямовану на створення образу українця як антигероя в історії – нащадка «зрадників» Мазепи, Бандери, «фашиста» тощо.

Оптимізації механізмів державного регулювання громадського сектору сприяло оновлення законодавчої бази – з 1 січня 2013 р. набув чинності Закон України «Про громадські об'єднання» [18]. Згідно з ним, громадські організації мають можливість проводити комерційну діяльність, що відповідає меті об'єднання. З одного боку, ця новела мала б сприяти покращенню фінансового адміністрування роботи громадських організацій, з іншого – посилює ризик нарощення підприємницької складової в роботі організацій та їх функціонування як бізнесових лобі в громадській сфері.

Тенденція «ручного» керівництва громадськими організаціями значною мірою зберігається. Прикметно, що засновники та очільники цих проектів навіть не намагаються завуалювати свої ініціативи – часто назви громадських організацій безпосередньо корелюють із назвами політичних партій: ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ «УДАР (УКРАЇНСЬКИЙ ДЕМОКРАТИЧНИЙ АЛЬЯНС ЗА РЕФОРМИ) ВІТАЛІЯ КЛИЧКА» (2007 р.), Громадська організація «ФРОНТ ЗМІН» (2008 р.), Всеукраїнська громадська організація «Громадянська позиція» (2009 р.), Всеукраїнське громадське об'єднання «НАРОДНИЙ ФРОНТ» (2009 р.),

ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ «АВТОМАЙДАН» (2014). Окремі громадські організації, як наприклад, «УДАР ВІТАЛІЯ КЛИЧКА», «ФРОНТ ЗМІН» включені Центральною виборчою Комісією України до переліку громадських організацій, яким надано дозвіл мати офіційних спостерігачів під час позачергових виборів народних депутатів України 26 жовтня 2014 р. [19]. Таким чином, цим та іншим громадським організаціям відводиться суто технічна роль керованого, передбачуваного в своїх оцінках «незалежного» спостерігача на виборах, де відповідні політичні кола висувають свої партії. Громадські організації, будучи «клонами» партій, маючи серед своїх співзасновників відомих політичних діячів, лишаються значною мірою політично ангажованими та не здатними провадити незалежну громадсько-експертну роботу, конструктивно впливати на формування громадянської ідентичності народу України. Таким способом Україні практично імплементавався феномен GONGO – Government Organized Non-Governmental Organization – громадські (неурядові) організації (акції), що організовані (керовані) урядом [20, с.28].

Численні приклади «кишенькових утворень», які поновлюють власну активність мірою надходження фінансових ресурсів під конкретний «проект», істотно нівелюють рівень лояльності у суспільстві до громадських об'єднань та провокують стагнацію громадянської ідентичності народу України. Як свідчать дані моніторингу Інституту соціології НАН України за 2013 р., сьогодні переважна більшість українців (87,2 %) не має членства у жодній з громадських, політичних організацій чи рухів [21, с.121]. Це свідчить про переважне невикористання громадянами свого права на участь у громадських організаціях, коли навіть за формальною ознакою – кількісним параметром (не беручи до уваги параметр активного чи інертного членства) громадський сектор в Україні постає як суто декларативна величина – певний суспільний фантом. Переважна кількість українців не співвідносить власну громадянську ідентичність із необхідністю та достатністю її репрезентації через громадські організації, віднаходячи альтернативні канали самоорганізації та впливу на суспільно-політичне життя країни (політичні партії, стихійні акції протесту, Інтернет-мережі тощо).

Громадянська ідентичність українців у фокусі громадських організацій залишається у кризовому стані. Українці переважно не кваліфікують громадські організації як референту групи своїх ідентифікаційних ролей та статусів у суспільстві внаслідок системного застосування громадськими організаціями інструментів розмивання кордонів громадянської ідентичності, зокрема таких, як: 1) політизація етнічності, спекулювання на темах культурної, мовної, територіальної автономії етнічних меншин; 2) квазі-люстрація: керівники / засновники громадських організацій часто паралельно обіймають державні адміністративні посади та демонструють лояльність до конкретних політичних проєктів; 3) фальсифікація історії та українофобська пропаганда, що формує негативний імідж України не тільки на міжнародній арені, але і в очах українських громадян, деморалізуючи населення та сприяючи розмиванню кордонів громадянської ідентичності; 4) формування розгалуженої мережі GONGO – неурядових організацій, керованих урядом, що працюють як завуальовано, від виборів до виборів, так і виступають «клонами» одноіменних політичних партій.

Для утвердження та розвитку громадянської ідентичності за посередництва громадських організацій у першу чергу необхідно:

- популяризувати загальнодержавну модель громадянської ідентичності, акцентуючи увагу на громадянській відповідальності та політичній єдності українського народу. Громадські організації у цьому процесі можуть стати ефективними суспільними агентами у налагодженні комунікації між ключовими суб'єктами політики – громадянами та владними інститутами;

- уникати політизації етнічного компоненту в офіційній риторичі та повсякденних практиках конструювання громадянської ідентичності, особливо в контексті мовного питання, що відкриватиме можливість для вироблення альтернативної візії майбутнього України, відмінної від спекулятивних проєктів сепаратизму та/чи федералізації держави;

- розвивати український історико-культурний наратив через мережу громадянської освіти в усіх регіонах країни, поширюючи знання про історію та культурні здобутки українського народу, вільні від ідеологічних штампів та кліше. Це сприятиме розвитку політико-правової компетентності українського народу, забезпе-

чить участь індивідів та груп у суспільному житті держави, свободу символічного вираження патріотичних почуттів належності громадян до єдиної політичної спільноти.

1. Крисаченко В.С. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В.С. Крисаченко, М.Т. Степико, О.С. Власюк та ін. – К.: НІСД, 2004. – 631 с.

2. Кількість суб'єктів ЄДРПОУ за організаційно-правовими формами господарювання станом на 1 вересня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua>.

3. Кармазіна М. Громадські організації: кого вони представляють? / Марія Кармазіна // Дзеркало тижня. Україна. – №42. – 15 листопада 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/gromadski-organizaciyi-kogo-voni-predstavlyayut-_html

4. Інформаційний бюлетень Міністерства України у справах національностей, міграції та культур. – 1995. – №1.

5. Организации соотечественников // Посольство Российской Федерации на Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://embrus.org.ua/ru/compatorganization>

6. Кириченко Р. П'ята колона в Україні: російські громадські організації / Р. Кириченко // Штрих код. – 15 липня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mskod.com/p-yata-kolona-v-ukrayini-rosiyski-gromadski-organizatsiyi/>

7. Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991 – 1998 рр.) / Олександр Майборода. – К., 1999. – 28 с.

8. Лойко Л.І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: монографія / Лариса Іванівна Лойко. – Київ: Поліграфічний центр «Фоліант», 2005. – 633 с.

9. Україна молода. – 2004. – 15 січня.

10. Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К.: Світогляд, 2004. – 722 с.

11. Чернышев Е. Как нам выиграть понятийную войну за Украину / Евгений Чернышев // Всеукраинская газета «Русский мир. Украина» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rusmir.in.ua/pol/5796-kak-nam-vyigrat-ponyatiynuyu-voynu-za-ukrainu.html>

12. Політичні партії України / упоряд. Г. Андрущак, Ю. Марченко, О. Телемко. – К.: К.І.С., 1998. – 701 с.

13. Русская правда. Газета для соотечественников. – 2005. – №7.

14. Конгресс русских общин Крыма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kro-krim.narod.ru

15. Даты «Русского содружества». Праздники [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rus.zt.ua/?page_id=768
16. Украинская независимость разменяла третий десяток [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://russian.kiev.ua/material.php?id=11607339>
17. Дугин А. Битва за Украину [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ji-magazine.lviv.ua/diskusija/2011/Dugin_bitva_za_Ukrainu.htm
18. Закон України «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 р. № 4572-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>
19. ЦВК оприлюднила перелік громадських організацій, яким надано дозвіл мати офіційних спостерігачів під час позачергових виборів народних депутатів України 26 жовтня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/cvk-oprilyudnila-perelik-gromadskih-organizacij-ya/>
20. Влада, суспільство, громадянин: проблеми взаємодії в сучасній Україні. Аналітична доповідь / За ред. О.М. Майбороди. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – 64 с.
21. Українське суспільство 1992 – 2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – 566 с.